

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Тарих, археология және этнология факультеті, Т.ғ.д. профессор Б.К. Қалшабаева kalshabaeva_b@mail.ru
1147 іргелі зерттеу ғылыми жоба орындаушысы А.С.Базарбаева

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ «ДАСТАН» АУЫЛЫНДАҒЫ ОРАЛМАНДАР*

(Далалық материалдар негізінде)

Атамекенге қоныс аударған қандастарымыз бүгінде жаңа ортаға қалыптасып, қоғамның сан саласына қызмет етіп, ұрпағын өсіріп ел игілігіне араласуда. Оңтүстік Қазақстан облысының Сарыағаш ауданында бірыңғай оралмандардан құралған «Дастан» ауылы бар. Ауылдың «Дастан» деп аталу себебі, Ауғаныстанда елге мәлім қазақ қожа атымен байланысты. Ол кісінің атында Ауғаныстанда үлкен мазар бар. Дастан қожа әулиелік қасиетке ие, қазақты ұйыта білген адам, сондықтан сол кісінің атын бердік, - дейді ауыл әкімі Досбай Ұлықұлы Яхия (1). Қазіргі кезеңде бұл ауылда негізінен 100-120 дай отбасы өмір сүруде. Оның 70-80 пайызын Ауғанстан, Ираннан келген қазақтар құраса, халықтың қалған бөлігін Қарақалпақстан, Өзбекстан және Тәжікстаннан келген қазақтар құрайды. Олар Ауғанстанның Кабул, Герат, т.б. қалаларында өмір сүріп, тәуелсіздік алғаннан кейін елге оралған қандастарды құрайды. Олар кеңес әскерлері кіріп, соғыс басталғанда Иран, Түркия, Меккеге қарай қоныс аударады. Ақпарат берушілер бір ғана Иранға жүзге жуық, Түркияға 500-дей қазақ отбасының қоныс аударғандығы айтылады (2). Әр отбасында алды 9-11, арты 5-6 баладан бар.

Қазақтар Ауғанстанның Кабул, Құндыз, Мазар шират, т.б. жерлерінде де тұрып, кіші жүздің Шөмекей оның Тоқа, Аспан, Боғанай, Тоқымбет, Боғанайдың Аю, Сырым аталары, Шөмекейден басқа Табын, Тама, Есен темірдің қошқар әулетінен де болды. Табынның ішінде елге оралғандары малай, әжім аталары. Сонымен бірге орта жүз, ұлы жүз өкілдерімен, қожалар тобы да болды. Орта жүзден қоңырат, найман рулары, ал ұлы жүзден жалайыр рулары мекен етті. Қазірде осы «Дастан» ауылында Ауғаныстаннан көшіп келген бірлі-жарым қоңырат, наймандарда қоян-қолтық өмір сүріп жатыр. Шетте жүрген соң біз руға көп бөліне қойған жоқпыз. Кім таршылық көрсе не басына бір іс түссе бәріміз материалдық жағынан болса да жабыла көмектесуге дайынбыз, тіпті алыс жақта Иранда не Арабия не басқа да алыс елде болса да Ауғанстан, Иран қазақтары қаржы жинап көмек беріп жатамыз, - дейді ақпарат берушілер (3) .

Шет елдерге ауған қазақтардың негізгі бөлігі Қазақстан даласын орыс патшалығының отарлауынан бастап, 1917 ж. кеңес өкіметінің орнауы, солақай саясат 1926-1928 жж. ұжымдастыру, байларды тәркілеу шараларының

зардабынан Ақтөбе, Қызылорда облыстарынан (негізінен Қармақшы ауданынан) Өзбекстанға одан Түркіменстан арқылы Ауғанстанға өткен. Ақпарат беруші Мұхаммед Серікбайұлы, әкесінің өте бай Назар, Таир, Заир дейтін төрт ағайыны болғандығын айта отырып, осы кезеңдердегі ауыр да азапты көші-қон салдарынан әкемнің барлық бауырлары өліп, жалғыз қалады, ал шешесі Ханбибі айтқожа руынан шыққан бір ауылды басқарған елге сыйлы адам болыпты деп, - әңгімелейді (3). Олар байларды тәркілеу уақыты кезінде ауа қаша отырып Өзбекстанға өтіп, оның Бұқара облысы, Қызыл Рабат деген ауылында тұрып, Әмудариядан өтіп Түркменстанға одан Ауғаныстанға көшіп барады. Мұхаммед Серікбайұлы, Қалмұрат Әбділахмет сынды ақпарат берушілердің айтуынша олар ауған-кеңес әскері соғысынан қорқып, Иранға көшеді. Оның Мазендаран облысы Горган қаласында 1992 жылға дейін өмір сүреді.

Кабул, Мазар Шәріп қалаларында өмір сүрген қазақтар кәсіпкершілікпен, тері өңдеумен айналысып елдің де халықтың да әлеуметтік-экономикалық дамуына өз үлестерін қосты. Осы жөнінде И. Жеменей: «Қазақтардың кәсіпкершілігі 1970-1975 жж. жоғары деңгейге көтерілді. Олардың көш басында қажы Мәден Болат, қажы Имам Болат, қажы Ғұлам Айдар сынды азаматтар зауыт салып, халықаралық сауда ісіне араласа бастады..... Ауғанстанның жергілікті халқы мен үкіметі қазақтарға бек риза. Оның себебі қазақтар бауырмал, қанағатшыл. Бизнес саласында ешқашан ішімдік, наша саудасымен айналысып, жаман атағын шығарған ел емес. Ұрлықта да аты шықпаған қауым. Қазақтар сауда-саттық саласында ауғандар алдында сенімді саудагерлер ретінде жақсы абыройға ие болды. Сондай ақ шебер тігінші, етікші болғандары үшін де ел арасында зор беделге ие болған. Оған мысал, ауғандар қазақтың қолымен тігілген тондарды жылдам сатып алатын. Сол себепті қазақтарды нағыз тон тігудің шебері деп атайтын», - деп көрсетеді (4, 138-139 бб.). Иә, қазақтармен ауғандардың өзара достық қарым-қатынасы жөнінде Досбай Ұлықұлы Яхия да өз әңгімесінде: кейде теледидардан ауғандарды жамандап жатады, негізі біз Ауғаныстанда тұрған кезде жергілікті халықпен жақсы араластық, ауғандар өз ортасында жалғыз үй отырған қазақтарға да жәрдемдерін аямады, олардан ешқандай жамандық көрген жоқпыз, - деп еске алады (1). Ауғандар ортасында отырғанда да біз өз тілімізді жоғалтқан жоқпыз. Себебі, үлкен кісілер үйдің ішінде шүлдірлеп тәжікше сөйлеттірмейтін, тек сыртқа шыққанда ғана, өмірге қажетті сұраныстарын жергілікті халықтармен ауғанша сөйлесіп, араласатын.

1991 жылы Қазақстан егемендігін алғаннан кейін, Н.Ә. Назарбаев 1992 жылдың 29 қарашасында ресми сапармен Иран еліне келіп, қазақтармен кездесіп, Иран Ислам республикасының Президенті Әли Акбар ышеми Рәфсәнжани мырзамен иран қазақтарының ата жұртқа өз еркімен көшуі

жөніндегі мәселелерін талқылады. Нәтижеде 1992-1993 жылдардан бастап ауған- иран қазақтары ата қонысқа көш бұрды.

Дастан ауылындағы оралмандар тарихи Отанына көшіп келу барысында көптеген қиыншылықтарға ұшыраған. Иран, Ауғанстаннан Қазақстанға ат басын бұрған қазақтар 1992 жылдан бастап үш бөліп көшірілді. Олардың бір бөлігі Түркістанға, екінші бір бөлігі Талдықорғанға үшінші бір бөлігі Алматы облысына жеткізілді. Осы жөнінде «Дастан» ауылының ауғаннан келген тұрғындары ата мекенге оралу барысында көрген азаптары мен қиыншылықтары жөнінде де көптеген мәліметтер берді. Олар 1993 жылы поезбен бірнеше күн жүреді. Түркменстанда шекарадан өту үшін бір апта жатқанын, бір нанға айырбас ретінде дүние-мүліктерін де аямағандығы жөнінде әңгімелейді қазақ келіні, түрікмен қызы Асыл Шорабайқызы (5). Олардың бір бөлегі Шымкентке келіп түседі, әрі қарай Созаққа әкеледі. Алдыңғы көшпен келген әке-бауырлары әр жерге орналасады. Мәселен бірі Алматы облысында болса, енді бірі Түркістанда, ал менің әкем сол Созақ ауданындағы «Ынтымақ» деген жерге орналасқан екен, бірге боламыз деп бір жерге топтастық (1). Біздер бұрын казарма болған үлкен бір мекен-жайда 30-40 адамға дейін бірге тұрдық. Сөйтіп, сол жылдары бір-бірінің жоғын тауып, қауышып, табысқандар ендігі жерде түпкілікті мекен ету үшін қолайлы жерге орналасуды көздейді. Осы жылдары қыстың өте қатты суық болуы, оның үстіне Шолаққорған аумағының табиғи-климаттық жағдайының қолайсыздығы, оның үстіне аймақтың қаладан шалғай орналасуы қазақтардың кәсіпкершілікпен айналысып, сауда-саттық жасауына кедергі келтірді. Оосы жөнінде, Созақ ауданының ауа райы жақпай бірнеше ағайындарымыздан, ақсақалдарымыз бен қәрияларымыздан айырылып қалдық. Сосын үлкен кісілер әкімге барып ауа райы бізге қолайлылау Сарыағашқа ауыстырыңыздар деп сұрап, содан осы Сарыағаш ауданына 1994 жылы көшіп келдік, - деп әңгімелейді ауыл әкімі.

Ал, Тәжікстаннан келген шөмекей руының өкілі Қайыр Бозайдар, Фархат деген жерде қамыс орып, өткізіп оны нанға айырбастап отырған. Елге көшерде Тәжікстанға бір вагонға ұн, тағы солай бір вагонға мал мүліктерді салып жетпіс вагондық позға тиіп әкелгендігін айтады (6). 1991 жылдары Шымкент облысына келіп мектепте талай жыл мұғалім болып қызмет еткен.

Аудан әкімшілігі оларға бұрын егістік болған алаңнан арнайы жер бөліп беруіне байланысты бірыңғай оралмандардан тұратын «Дастан» ауылы құрылды. Дастан ауылына Оңалбай ата өз қаражатына мектеп соғып берді, - деп әңгімелейді жары, ұлты түркмен Асыл Шорабайқызы. Негізінен, Ташкентке жақын бұл елді-мекен саудагершілікпен де, кәсіпкершілікпен айналысуға қолайлы аймақ болды. Жергілікті қазақтар жақсы қарсы алғанмен бірінші жылдары қиындау болды, базар және басқа жерлерде де ұрлық - қарлық

деген көп болды. Дегенмен де алғашқы кезде бізді кемсітетін, біз ойлайтынбыз атасы басқа Иранда жүргенде мұндай сөздер естімеп едік, қазағым деп келгенде қазақтан еститін болдық қой деп жатамыз. Қазір құдайға тәуба, ондай келеңсіз жағдайлар азайды, тіпті намаз уақытында ауылдағы дүкендерін шүберекпен байлап та кете береді, ешкім тиіспейді. Жергілікті қазақтармен де тығыз араласып, үйренісіп кеттік. Таныс болсақ барлық жиын-тойларына қатысып, қойымыз қоралас, малымыз аралас болып тұрып жатырмыз. Қазақ өзі қонақжай халық қой, ешқашанда есігіміз жабылған емес, - дейді (1).

Оралмандар соңғы бір-екі жылға дейін металл, тері жүн жинаумен айналысып, оны бұрыннан байланыстары бар Түркия, Қытай елдері саудагерлеріне өткізіп отырды. Соның арқасында олар өздерінің әл-ауқатын арттырып, зәулім-зәулім үйлер салып алған. Бірақ соңғы кезеңдегі нарықтық дағдарыстар салдарынан бұл кәсіптері де тоқырай бастады. Ал, енді кәсіпке, саудаға қыры жоқтар үй салу, т.с.с. қара жұмыстар атқарып күнін көруде. Дегенмен де ауылдың барлық тұрғындарының баспанасы бар. Ауылымызда ұрлық-қарлық, бұзақылық деген атымен жоқ, атадан балаға жалғасып келе жатқан ұлттық құндылықтарымызды сақтауға тырысамыз, дінге берікпіз - деп әңгімелейді ауыл әкімі. Сонымен қатар әлі күнге дейін ауыл ақсақалдарының үкімі жоғары. Сондықтан да ағайын не үй ішінде ұрыс- керіс болып қалса, өкпе-назын тыңдап, үлкен кісілер шешіп, қойдыртады. Тіпті, үй ішінде де тамаққа біреуі келмей қалса соны күтіп, неғып келмегенін сұрап ренжісіп қалса шақырып татуластырып барып, асқа бірге отырады. Ренішті кейінге қалдырмаймай, тез татуластырады. Соның нәтижесі болар жастар арасында ажырасу деген жоқтың қасы.

Ақпарат берушілердің мәліметіне қарағанда, қазіргі кезде қинайтын мәселе мектеп, бала бақша мәселелері. Сондай ақ ауылда ауыз су тапшы, қазіргі кезде су біздің ауылымыздың шетіне дейін келді де тоқтады. Бізге сол су мен газ мәселелері шешілсе. Біз ауылдың жарығын да өз қаржымызға қостырдық. Қазір кей отбасыларында он бес жан бір үйде тұрып жатқандар да кездеседі. Жазда демалыс уақытында мектеп жасындағы ер балаларды молданың оқуына береміз. Олар намазын, имандығын үйренеді (1,2,3)

Зерттеу барысында көз жеткізгеніміз, Дастан ауылындағы қазақтар арасында қолөнермен айналысатын шеберлердің де бар екендігіне көз жеткіздік. Олар өздерінің қолдан жасалған қолөнер бұйымдарын қыздарына жасау етіп беретіндігін, тіпті тапсырыспен де алдыртатындығын байқадық. Мәселен, Әжімұратқызы Рәйла, 20 жылдан бері қол өнермен айналысып келе жатқанын айтты. Қызға ақ матаның үстіне қаламмен сызып гүл салып, кестелеп тігілген жастықтан әр түстен бес жұптан он, жиырмадан, он екіден көрпе береміз. Қаршын - жастықтың үлкені арасына сабан, қатты қағаз, тағы басқа

нәрселерді салынып тігіледі. Оларға салынатын өрнектер көбіне Иран мен Ауғаннан алынған. Бірақ көбінесе гүлдер салынады. Ауғаныстанда шешелеріміз, енелеріміз қақпа алаша көп тоқитын. Бірақ ол қазір көп емес (7).

Дәстүрлі мәдениетінің сақталуы мен ерекшелігіне келетін болсақ, ауылдағы он үш жасқа толған балалардың бәрі дерлік ораза тұтады. «Айт» мейрамы кезінде бұрынғы қазақ салты бойынша бір үй қоймай аралайды. Бұл күні бай не жарлы демей бәрінің есігі ашық болады. Әйел адамдар көбінесе келін болмаса бірінші екінші күндері үйінде кісі күтіп отырады. Айт мейрамында «айттау» яғни үй аралау бес алты күнге дейін созылып жатады.

Жастардың үй болып шаңырақ көтеру барысында жергілікті қазақтармен де құдаласып жатырмыз. Біз көбінесе олардан қыз аламыз, ал қыз берісу жағы аздау. Жалпы, қазақтар ешқашанда ауған халқына, басқа ұлтқа қыз бермеген, ал керісінше олар қарсылық болмай, қазаққа қыздарын қуана-қуана беретін, қазақ деген жуас, момын, қаны таза халық дейтін, - деп еске алды (8). Қазіргі кезеңде жергілікті қазақтарға қыз бермеу себебі ішімдік, темекіге байланысты шығар деп ойлаймын. Себебі біз мұсылмандықты қатты ұстағанбыз. Егер тұрмысқа шығамыз деп жатса ешқандай қарсылығымыз жоқ. Біз қыздарымызды жас береміз, он бір сыныпты бітіріп болған соң ұзата береміз бәрі солай жасайды. Баланы да қызды да ерте үйлендіру, себебіміз заман да қиын болып кетті, сондықтан бұзылып кете ме деп қорқамыз (9).

Ал қыз алудағы салт дәстүрге келетін болсақ, бізде қыздың қалың малы көп болады. Бірінші қыз бен жігіт келіскен соң қыздың үйіне жаушы жібереді. Екі кісі жаушы қыздың үйіне барып қызын сұрайды. Оларға қыздың әке шешесі біз ойланып көрейік деп шығарып салады. Жаушы кеткен соң қыздың әке шешесі үйіне үлкендерін шақырып ақылдасып бір ауыздан шешім қабылдағаннан кейін, жігіттің үйіне хабар жібереді. Хабар жібергеннен кейін екі жақ ақылдасып қыз жаққа баратын күнді белгілейді. Оған күйеу жақтан жігітпен бірге екі ер адам еріп барады. Белгіленген күні «нан сындырады». «Нан сындыру» деп аталуы, Өзбекстандағы қазақтардың атауымен сәйкес келеді (10,265 б.). Қыздың қалың малына әл-ауқатына қарай, екі жүзден төрт жүз мың теңгеге дейін апарамыз. Алайда қыз жақтан оданда он есе көп шығын шығады. Себебі, төркін жұрты қызының бүкіл үй жабдығын, заттарын алады. Сол күні молда шақырып қызбен жігіттің некесін қияды, неке қиылған соң алты ай немес бір жылдан соң қызды ұзатады. Осы уақыт ішінде қыздың жасауын дайындайды. Некені ерте қию себебі осы уақыт аралығында қыз бен жігіт шариғат бойынша кездескенде харам болмасын деген ұғымнан туындаған. Осыдан кейін қыз бен жігіт басқа жақтарда әке шешесінің көзіне түспей кездесіп жүреді, бірақ қосылмайды.

Бір қызығы қыз ұзатылып, жігіттің үйіне алып келгенде ата-бабамыздан келе жатқан келіннің табалдырықты аттар кезде құйылатын «отқа май құю»

ырымы жасалмайды деп көрсетті (11). Ал егер жергілікті қазақтардан қыз алсақ көбіне келісіп алып қашады. Әкелген күні некесін қиып, бетін ашады. Қазаққа әрқашанда есік ашық болған, той жасағанда бәрін шақырамыз. Мәселен, біреу той қылса мешітке айтып, онда кісі жиналған кезде бәленшенің үйі той қылып жатыр соған бәріңізді шақырады деп айтады. Қолы бос болса құтты болсын айтып, бірнәрсесін алып, көбіне жақындары сыйлықтарын әкеледі. Басқа ұлттан да алып жатады мәселен, өзбек, түрікмендерден. Егер өзге ұлттан алып мұсылмандықты қабылдаса, шариғат бойынша оның сауабы үлкен. Қазақтың бұрынғы ырым жоралғылардың бәрін жасайды. Мысалы қызды ұзатқанда ұл жақтан үлкен үйдің «ілуі» деп айтатын ақшалай жолын жасаса, сол үйдің бірінші ұзатылған қызына «төбеге шығару» ырымына бес мың, содан кейін «балдыз» көрімді сияқты т.б. ырымдардың жолын береді. Той малына да ақша береді. Төркіндеп келу деген қазір жоқ, бұрын болған. Ұл баланы бөлек шығарғанда міндетті түрде енші берілсе, қыздарға төсек орын, жиһазынан басқа берілмейді.

Бесікті нағашы жұрты жасап, оған әйел бала - шаға бәрі келеді. Тұсау кесерде төрт бес кемпірді шақырып, ала жіп байлап, тез жүретін пысық апаларға кестіреді. Қазір сүндет той деген қалып барады, бұрын шашу деген болушы еді ол да қалып барады. Жалпы бұрындары күйеу келгенде және сүндет тойда ағайындар жиналып әр қайсысы шашуы деп бес мыңнан не әрқалай беретін. Қазір ол дәстүр біртіндеп қалып барады, емханаға барып сүндет қылады да той қылмайды.

Жаназа шығарғанда жеті адам көбінесе әр рудан бір адамды сүйекке түсіреді. Мысалы, қожадан, ұлы жүзден, кіші жүзден деген сияқты. Қазақта ырым көп, бірақ шариғатта ырымды қолдамайды. Сүйекке кіргенде біреу бас жағына біреу аяқ жағына шығып су құйып тұрады. Сосын құсылын қылып, кебінін кигізіп, сол сүйекке түскен кісілерге бір зат береді. Бұрын «табарих» деп, сүйекке түскендерге сол өлген адамның бір затын, киімін беретін, қазір басқаша бәрін жаңадан алып, костюм деген сияқты заттарды береді.

ПАЙДАЛЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Досбай Ұлықұлы Яхия, туған жылы 1955, руы шөмекей, Дастан ауылы
- 2 Сабыралы туған жылы 1947, руы табын, Дастан ауылы
- 3 Мұхаммед Серікбайұлы руы табын, Қалмұрат Әбділахмет руы адай
- 4 Жеменей И. Көші-қон және бейімделу мәселелері//Қазақстан және шетелдегі қазақтар/Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

материалдары. – Алматы: Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығы, 2012.- 376 б.

5 Асыл Шорабайқызы, қазақтың келіні, ұлты түркмен жасы 50 де.

6 Қайыр Бозайдар, 1948 жылы туылған, руы шөмекей

7. Жұбайқызы Дүния 1946 жылғы, руы шөмекей, Әжімұратқызы Рәйла. 1972 жылғы, руы тама

8 Әбдісабыр Бейсенұлы, 1940 жылғы, руы шөмекейдің тоқасы, Әжәбибулла 1939 жылғы, руы шөмекей бозғыл, сары қасқа өтебай

9 Нұрмұхаммед Дүйсебайұлы, жасы 1945 жылғы, шөмекей, Рахымжан Рахметұлы, 1933 жылғы, руы қоңырат- құлшығаш

10 Қалшабаева Б.К. Орталық Азиядағы қазақтар. – Алматы: қазақ университеті, 2011. -406 б.

11 Қырсын Бердіқызы 1938 жылғы, руы шөмекей, түскен жері керей.

*Қазақстан республикасы Білім және ғылым министрлігі гранттық қаржыландыру бойынша 1147 «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу проблемалары» ғылыми жоба аясында орындалған